

EMLEKBESZÉD GRÓF TELEKI LÁSZLÓ FELETT.

(Az Akademia május 27-ki ülésében olvasta Lukács Móricz).

Fájdalmas és nehéz feladat áll előttem, midőn a tisztelt Akademia megbizásából, de saját lelkem ösztönét is követve, gyászbeszédet akarok mondani elhunyt tagtársunk, gróf Teleki László felett. A súlyos csapás, mely e férfiú halálával az egész hazát és ennek minden egyes polgárát érte, kettős súlylyal nehezedett reám, kit a mindnyájunk által gyászolt halotthoz, első gyermekkorunktól halála napjáig, közel negyven évig, az élet minden változatain keresztül változatlanul és szakadatlanul tartott barátság csatolt. Kimulta hézagot hagyott lelkemben, mely egészen be nem tölthető többé soha; a golyó, mely nemes szívét átfurta, fájó sebet ejtett az enyémen is:

Multis ille bonis flebilis occidit

Nulli flebilior, quam mihi!

Bátran mondom, Teleki Lászlónak sok baráti és számtalan tisztelői voltak e hazában s e hazán kívül, de nálamnál régibb és hívebb barátja nem. Voltak, kik meggyőződéseikben, törekvésökben és munkásságukban talán még közelebb állottak hozzá, mint én; de alig volt, ki előtt nemes szívének titkosabb rendői inkább tárva lettek volna. Tessék bár kérdésnek venni, ezt elmondanom, e jogot tőlem senki el nem veheti. Ha szerénytelenségnek vétetnék e barátságunk megemlítése, mert elhunyt barátom, a napnak ünnevelt hőse, a nemzetnek bálványozott kedvence volt, kiből a néphit az imént megváltót üdvözölt és most vértanút sirat; mert fényköréből netalán egy kis sugár eshetnék a középszerűség homályába, mely engemet környez; szabadjon arra hivatkoznom, hogy e barátságot oly időben sem titkoltam el, midőn bevallása veszélylyel járt, jó lelkiismerettel mondhatom, hogy híve maradnék akkor is, ha bálványozás helyett üldözés, vagy a rágalom tárgya lenne.

De épen ezen közöttünk létezett szoros baráti viszony, mely indokul szolgált, hogy az Akademiának annyi jelesebb tagjai közül én jelöltessem ki e gyászos alkalomra szónokul, nem tesz-e bárki másnál képtelenebbé, hogy feladatomnak méltóképen megfelelhessenek? A csapás, mely engemet, mint honpolgárt és mint barátot, tehát kétszeresen ért, nem fogja-e, kivált a fájdalom első rohamában, teljesen eltompítani különben is csekély szónoki tehetségemet? Várni pedig, míg a minden fájdalmat enyhítő idő meghozza mindnyájunknak és különösen nekem, a lélek nyugalját, az elme elfogulatlanságát, azért

nem tanácsos, mert megjöhet ismét talán hamarabb mint hinnők, hazánkra az önkény uralma, melynek vaskeze ajkainkat befogván és a szabad szót elnémitván, nagy férfainknak nyilvános méltánylását nem csak eltilthatja, de anyagilag lehetetlenné is teheti. — Kétséges helyzetünk tehát int: *Carpe diem quam minimum credula postero!*

Másrésről pedig azon előnyt is, melyet az évek hosszú során át fennállott bizodalmas viszonyunk nyújtani látszik, miszerint az, mi életében és halálában mások előtt rejtély előttem nem az, lehet-e, szabad-e, felhasználnom? Itt-e a helye s most van-e ideje föllebbenteni a leplet, mely e nemes szívnek sebeit takarta! Belső érzésem azt mondja hogy nem, habár e dicső lélek titkos küzdelmei ismerete a köztiszteletet és szeretetet iránta csak növelné.

S elfogom-e találni a hangot, melyen az elhúnytról szólanom illik, kit érdemei mellett rendkívüli körülmények a nép bálványává emeltek, kiről mindenfelől magasztaló és dicsőítő szózatok hangzanak felénk? Igyekezsem-e ezekkel versenyezni, dicső hyperbolákban rajtok még túl tenni? Ettől egy neme a szeméremnek tart vissza, mely épen a köztünk létezett barátságnál fogva, a dicséretben bizonyos mértékét követeli a szerénységnek. Könnyebb feladat, legalább nekem, egy félreismert vagy rágalmazott barátnak védelmére kelni, mint a magasztalók és bálványozók chorusába vegyülni s azt még túlkiaítani. — Ha pedig a barátság által parancsolt szerénység határai közt maradva, kerülöm az apotheosis túlságait, nem fog-e előadásom színtelennek, fagyosnak, sőt barátságtalannak is tetszeni azok előtt, kik a retorika csillogó phrasisait többre becsülik a szívnek meleg, de egyszerűbb szavainál?

E nehézségek lebegnek előttem, midőn e nagy halottnak, körülünkben oly sokáig fájdalmasan nélkülözött és most körülünk végképen kiragadott tagtársunknak, az akadémia részéről és nevében a kegyelet adóját leróni készülök. De más részről, épen a feladat nehézsége, a tárgy nagysága bátorít; mert úgy hiszem elnézésre számíthatok, ha annak teljesen megfelelni képes nem leszek. Teleki érdemei nagyobbak, ragyogóbbak, emléke mélyebb gyökeret vert honfitársai millióinak szívében, hogysen a szónoklat dicsőítésére szorúlna. Azon önkénytelen feljajdulás, mely halálának hírére a nemzet képviselőinek szívéből kitört, meghatóbb emlékbeszéd volt, mint valaha ember felett mondatott. Azon síri csend és néma fájdalom, melylyel a népek százazrei koporsóját kísérték, hangosabban szólt a legfényesebb szónoklatnál. A mit Telekiről halála óta mondtak és irtak, s még ezentul írni és mondani fognak, csak gyengébb vagy erősebb viszhangja amaz országos feljajdulásnak, csak egy-egy sohaja a roppant közfájdalomnak. Ezek el fognak hangzani, az én gyenge szavaim leghamarább; de Teleki neve és emléke élni fog, míg e hazában a tiszta, önzéstelen, áldozatkész hazafiság tisztelet tárgya lesz. Ha e mulandó életen túl az elköltözött léleknek tudomása marad arról, mi az elhagyott földön történik, a dicsőült

a közhírszvétnék, szeretetnek és hódolatnak nagyobbyszerű és fényesebb nyilvánításai mellett, szívesen veendi oly régi barátjának, habár gyenge bucsúszavát is, kinek hűségében soha egy perczig sem kétkedett, habár az élet keserű tapasztalásai és gyakori csalódások kétkedővé, néha gyanakodóvá tették is mások irányában. Véleményeink és utaink néha eltértek egymástól, de ez meg nem ingatta kölcsönös bizodalunkat; mert mindegyikünk tudta, hogy az élet válságos perceiben egymásra biztosan számolhatunk.

E bucsúszót nem kívánom, mert szükségtelen, igen hosszúra nyújtani. Teleki László nem tartozott azon emberek közé, kiknek élete és működése a dolgozószoba árnyékában folyik le, kiknek hangyaszerű szorgalmát, buvázkodását, munkásságát részletes fejtegetések által kell napfényre hozni s a világgal megismertetni. Ő ragyogó szerepét a közélet verőfényes pályáján játszotta el, a világ láttára és annak zajos tapsai közt; az általa kiérdemelt babérkoszorú, melyet a közelismerés koporsójára tűzött, már halála előtt is díszíté halántékait. Az ő neve a történelem sajátjává lett; egyénisége nagyobb, hogysem egy akadémiai emlékbeszéd keretébe férne. Nem is lehet feladásom ez alkalommal életírását adni. Külső életét, politikai működését ismeri a haza, ismeri a világ; hiszen ennek köszöni nagyobb részt azon, mondhatni, példátlan népszerűséget, mely őt életében környezé s még sirjába is kísérte. A mennyire lehetnek és kétségenkívül vannak is politikai tevékenységére vonatkozó ismeretlenebb és titkosabb adatok, azokról bővebb tudomása van azon férfiaknak, kik vele folytonosan egy téren és egy irányban működtek. De egyáltalában nem lenne itt helye, sem most ideje, azokat a világ előtt kitárni. Politikai tevékenységének egyes szálai átszövődtek hazánk újabkori történeteink s ezektől különválva nem tárgyalhatók. A népek sorsára befolyást gyakorolt férfiak élete a történetírás élete, a történetírás tárgya. A küzdelem, melynek Teleki egyik legvitézesebb előharczosa volt, még le nem folyt, de még nyugponthoz sem ért. A csata, melyben a hős elvérzett, még e perczben hevesen foly s habár jelleme minden kétségen felül áll, annak tisztaságát még ellenei is elismerni kénytelenek, mi, kik e küzdelembe többé-kevesebbé mindnyájan belésodortatunk, Telekinek mint államférfúnak illetékes és részrehajlatlan bírái még most nem lehetünk. Benső életének viszontagságai pedig, szívének rejtettebb örömei és gyötrelmei, reményei és csalódásai, melyeket talán jobban ismernek másoknál, nem a közönség elé valók. A kedélyélet szentélyét takaró fátyolt lerántani a kegyelet érzése tiltja.

Kimúlt tagtársunk beszédem tárgya csak két szempontból lehet: mint író és mint jellem.

Nem sok magában; de sokat nyom, mit Teleki László írói munkásságának köszönünk. Ő ugyanis csak egy költői művel, „A Kegyenecz” című tragoediával gazdagította a magyar irodalmat, mely egyetlen műve azonban költői tehetségét, alakító erejét és eszmegazdagságát fényesen tanúsítja, melyből megítélhetjük, hogy mennyit vár-

hatott volna költészetünk, különösen drámai irodalmunk e hatalmas szellemtől, ha a költészet pályáján tovább halad, ha minden idejét, figyelmét és tevékenységét a haza és szabadság szent ügye, a politika nem veszi igénybe. Nem vagyok oly hangulatban s bizonyosan tisztelt hallgatóim sem várják tőlem, hogy e sok tekintetben jeles drámai műnek, mely ezelőtt mintegy húsz évvel került először színpadra és sajtó útján is közzététetett, kritikai és aesthetikai bonczolgatásába ereszkedjem. Ez egy művel helyet foglalt Teleki László az elsőrendű drámaírók sorában, s reá teljesen illenek e szavak: *ex ungue leonem*. Biztos kézzel és velős színekkel festett jellemek és élő alakok, nem elmosódott halvány képek lépnek e tragoediában a néző és olvasó elébe, a szenvedélyek dúló harcza drámai elevenséggel folyik le szemünk előtt, a cselekvény ügyesen motivált fejlődése, a helyes compositió, az erőteljes, de nem dagályos, költői, de keresetlen nyelv, a színpadi hatásnak inkább ösztönszerű, mint gyakorlatból merített ismerete és felhasználása, a fiatal kezdő író, ezen első és fájdalom utolsó művében, máris mint a drámai alakítás mesterét mutatta fel a meglepett műérőnek. Még hiányai is a költői erő és túláradásának kifolyásai, és emlékeztetnek Schiller ifjúkori vagy Shakespeare némely gyengébb, vagy helyesebben szólva, nagyon is erődus darabjainak kinövéseire.

Meglepő találkozás, hogy két legjelesb drámaírónk, *Katon* József és *Teleki László*, mindegyik csak egy művel ajándékozta meg irodalmunkat. De minő ellentét az okokban, melyeknek e költői elmék meddőségét tulajdoníthatni! *Katon* ában a közönség a kritika és az irodalmi tekintélyek ignorálása, közönyössége, szűk életviszonyok, korlátolt ember és világismeret, talán a kenyérkereset gondjai is ölték el, nem annyira a költői tehetséget, mint inkább az ösztönt és kedvet irodalmi munkásságra. Nem ismerve, nem méltatva tengődött egy kisvárosi alárendelt hivatalban; s midőn később, halála után, Bánk-bánja figyelmet kezdett gerjeszteni, alig tudta valaki, hogy szerzője ki volt, él-e még vagy meghalt? Kinek most harmincz évvel halála után az új nemzedék szobrot emel, annak sirját nehezen találák fel kortársai a kecskeméti kis temetőben. *Teleki László* fényes historiai név, társadalmi magas állás, családi traditiók, a „noblesse oblige” elve, hazánk vészteljes viszonyai s ezekből folyó honfűi kötelesség a politikai pályára helyezték, melyen a haza ügyére döntő befolyást gyakorolt és olykor az európai politika gépezetébe is erős kézzel benyúlt. Nevét ismerte és tisztelte a bel- és külföld, rajta egy nemzet reménye csüggött, közfigyelem kísérte minden tettét, leste minden szavát. Az államférfiú, a diplomata, a pártvezér háttérbe szorította a költőt, s midőn koporsóját százczrek kísérték, alig emlékezett meg egy-kettő arról, hogy benne nem csak nagy hazafit, de nagy költőt is temetünk. *Katon* ában a szerfeletti árnyék, *Teleki* ben a túlságos napfény fonyasztotta el a költészet virágát.

A kegyencz, mind mondtam, *Teleki* nek egyetlen költői műve,

mely napvilágot látott. Első ifjúságából, úgy szólván gyermek korából, emlékezem ugyan még egyéb költészeti kísérleteire is; nevezetesen néhány verses regékre Kisfaludi Sándor modorában; de ezek közönség elé nem kerültek s hihetőleg már régen a kandalló tüzeiben hamvadtak el. Az évek hosszú sora folyván le az óta, hogy e költői zsengéket előttem felolvasta, nem bízhatom eléggé sem emlékezetemben, sem gyermeki ítélőtehetségemben, hogysem azoknak költői becseről mai nap ítéletet mondani mernék. Emlékezem továbbá későbbi, de a Kegyzet jóval megelőzőtt időkből, egy nagy historiai drámának vázlatára, s néhány kidolgozott jeleneteire, melynek tárgya Kupának harca volt Szent István ellen, a magyar ősvallás és szokások küzdelme a keresztyénség és idegen befolyás ellen. Ez csak terv és vázlat maradt s mint ilyen is elvesztett, ha emlékezetem nem csal és akkori ítéletemben bízhatom, drámai irodalmunknak nagy veszteségére.

De elhunyt tagtársunknak írói munkássága nem szorítkozott az említettekre. Száműzetésének szomorú korszakában nem szűnt meg tovább is a haza érdekében működni. — Röpiratokban, hirlapi cikkekben, francia és angol nyelven, az idegen kormányoknak benyújtott emlékiratokban iparkodott hazánk ügyét európai jelentőségre emelni. E munkássága nem maradt siker nélkül. Hazánk viszonyai, közjogi állása, törekvéseink jogszerűsége, alkotmányunk és törvényeink szelleme, ismeretlenek, sőt félreismertek valának e haza határain kívül, midőn Teleki politikai küldetésben külföldre érkezett, a hol utóbb, mint száműzött, tizenkét évet töltött. Ellenségeinknek sikerült rágalom, tények elferditése, álnok ráfogások által nemzetünk ügyét az európai közvélemény előtt népszerűtlenné tenni. Míveletlen, tudatlan barbároknak, más népek és nemzetiségek zsarnok elnyomóinak, nem a szabadsághoz, hanem elavult előjogokhoz ragaszkodóknak festettek bennünket; s miután Degerando halála óta nem volt külföldi barátunk, a ki mellettünk kellő tárgyismerettel szót emelt volna, elhitették a külföld népeivel és kormányaival, hogy alkotmányunk felforgatása, az osztrák monarchiába beleolvasztásunk, nemzetiségünk eltörlése és németesítésünk a civilizáció és humanitás érdekében történik s hogy mindez már bevégzett tény, a nép elégedett és boldog a német kormány alatt, csak néhány konok olygarcha és aristokrata morog és zsémbeskedik; hogy az ország új, ezelőtt ismeretlen felvirágzásnak indul a centralizáló kormány üdvös befolyása alatt stb. Teleki folytonos, ernyedetlen tevékenysége és írói munkássága, néhány száműzött társai közremunkálásával, eloszlata az ellenünk táplált előítéletet, az idegen népeket és kormányokat felvilágosította a dolgok valódi helyzetéről, a közönyösséget és ellenszenvet irányunkban, meleg részvétellel és rokonszenvvel váltotta fel s ügyünknek erkölcsi támogatást eszközölt ki. Minden egyes cikke nem csak jeles publicistikai dolgozat, de hazafias tett is vala, mely egy-egy lépéssel közelebb vitt közös célunkhoz, elköszött törvényes jogaink visszaszerzéséhez.

Írói munkásságához számíthatni némileg terjedelmes és sokféle ágózó levelezéseit is. A ki *Kazinczynak* gr. Dessewffy Józseffel és több barátaival váltott leveleit és, hogy külföldi példát is említsék, a francziák közt Voltaire és Rousseau, a németek közt Goethe, Humboldt, Rahel körének levelezéseit ismeri, melyek sajtó útján közzététettek, (az ókor classicus íróinak Ciceronak, Pliniusnak epistoláiról nem is szólok) a ki a fentebb említett sok kötetekre terjedő leveleket olvasta, tudja, mily nagy kincsét zárja magában a levél-irodalom a termékenyítő eszméknek, a becses és fontos történelmi adatoknak, az érdekes jellemvonásoknak, az ügyes és finom stylistikai formáknak. A nagy elmék magánlevelei annál érdekesebbek, mert a pillanatot hangulatának kifolyásai, leplezetlenül vagy házias pongyolában mutatják fel az író lelkiületét, melyet egyéb, a közönségnek szánt munkákban, többé-kevésőbbé hatásra számított jelmezben szemlélhetünk csak. Teleki László az évek hosszú során levelezésben állott sok külföldi jeles férfakkal, szelleműs nőkkel, száműzött társaival a házában maradt barátaival. E levelezések idejének nagy részét vették igénybe, melyet máskülönben szorosán vett irodalmi munkásságnak szentelhetett volna. — Tömerdek mély gondolatot, államtani eszmét, eredeti ötletet, finom észrevételt, találós élezet foglalhattak magokban számtalan levelei, ha azok után itélek, melyeket magam, kivált számkivetésének ideje alatt, elhunyt barátomtól vettem. Ilány érdekes kötetre szolgáltatna anyagot e levelezés, ha egybegyűjtése s kiadása lehető vagy időszerű volna! Ez alkalommal csak egy körülményt akarok említeni, mely elhunyt barátom jellemére, tapintatára, gyöngédségére új fényt áraszt. Ő, ki saját személyére nézve félelmet és óvatosságot nem ismert, ki minden perczen kész volt életét vagy személyes szabadságát kockázára tenni, a túlságig óvatos, mondhatni félénk volt, midőn valamely barátjának vagy bárki másnak élete vagy biztossága forgott kérdésben. Sok évig szakadatlanul és sűrűn folyt levelezésünk alatt soha egy perczig nem feledkezett meg a különben oly szórakozottnak ismert férfiu arról, hogy az, kihez leveleit intézi, egy gyanakodó és kémlelő kormány Damocles-kardja alatt él és mozog. Noha elméje szüntelen az elnyomott haza ügyeivel és szenvedéseivel foglalkozott, hozzám a számkivetésből irt számos leveleiben egy szó, egy vonatkozás sem foglaltatik, mely a hadi törvényszékek, befogatások és kivégzések ama gyászos korszakában a levél vevőjét bajba keverték vagy keverhették volna. Ily apró jelentéktelenségnek látszó vonások festik leghebbeben az ember jellemét.

Mínő mestere volt Teleki László az írásnak, s különösen a levélírásnak, megítélhetni azon levelekből is, melyek legújabbán folytak kiapadhatatlan tollából és elméjéből, s melyek közül néhány a hírlapok által közzététetett. Válaszait értem a hazai törvényhatóságok üdvözlő leveleire, melyekkel ezek a habár akarata ellen és idő előtt visszatért hazáft sorban megtisztelték. Nem tulajdonítók ezeknek kelleténél nagyobb fontosságot és becsét, de annyit mondhatni, hogy ne-

héz feladat volt, rendkívül ügyes tollat és találékony elmét kívánt, egy és ugyanazon tárgyban annyi levelet írni, s mindegyikbe az alap-
hang megtartása mellett új meg új eszméket és fordulatokat szőni, s
hogy a feladat rendkívüli tapintattal és szerencsével oldott meg a
szóban levő válaszokban. — Azon beszéd-töredéket, melyen életének
utolsó éjjelén, talán néhány percczel halála előtt, képzelhetni tehát,
mily feldúlt kedélyállapotban dolgozott, melynek fonala életével együtt
szakadt meg, melybe annyi hazafias fájdalmat és nemes haragot öntött,
mindnyájan könnyes szemekkel, fájdalmas kegyelettel olvastuk, mint
politikai végrendeletét egy hű hazafinak. Erről többet szólanom szük-
ségtelen.

Mindezeket csak azért mondtam el, hogy túlzásnak re lát-
szassék vagy baráti eltogultságnak és részrehajlásnak, ha azt állítom,
hogy Teleki László mindazon tulajdonokkal bő mértékben birt, melyek
a nagy író képezik, s ha állása és hazánk válságos viszonyai őt a
politikai pályára nem szorítják és államférfiúvá nem avatják, két-
ségtelenül elsőrendű íróvá fejlődött volna; hogy tehát méltó tagja volt
e tudományos és irodalmi intézetnek, s noha irodalmunk csak egyetlen
művet mutathat fel tőle, nemzetünk s az Akadémia benne nagy írói
tehetséget vesztek el.

Teleki Lászlóról mint íróról szólottam, még néhány szót róla
mint emberről, mint jellemről.

De mit mondhatnék e tekintetben róla, mit előttem már mások
ismételve el nem mondtak, mi általánosan elismerve nem volna?
Nem csak baráti, de tőle távolabb állók is, sőt az egész nemzet és haza
ismerték és tisztelték benne a tiszta és szilárd hazafiságot, a becsület
dolgában nemcsak mások, de maga iránt még inkább szigorú lova-
giasságot, a nemes emberbaráti szívet, tántoríthatlan és áldozatkész
hűséget barátai, nyíltságát, határozottságát, bátorságát, de minden
nemtelen fegyvertől irtózását ellenségei irányában. Roppant népszerű-
sége, azon általános tisztelet, mely őt e hazában s e hazán kívül kör-
nyezte, melyet ellenségei sem mertek tőle megtagadni, nem csupán
szellemi, talán még inkább erkölcsi tulajdonainak volt eredménye és
méltó jutalma. Teleki László nem csak hatalmas szellem volt, de nagy
jellem is, szilárd mint a gránit, tiszta mint a kristály.

Az erkölcsi kötelmek, az erények lényege egy s ugyanaz minden
időben és minden népnél. De vannak mégis az emberiség történelmé-
ben korszakok, melyek e tekintetben egymástól különböző típusal
birnak, melyekben a nagy embereket kiválólag egy vagy más erénynek
magas fokra emelkedése jellemzi s teszi köztisztelet tárgyává. A kü-
lönböző korszakoknak nem csak uralkodó eszméi, de uralkodó erényei
is voltak.

Az ó-korban, különösen Spartában és Rómában tántorítha-
talan hazaszeretet, minden önérdéknek és tekintetnek a hazáért kész
feláldozása, stoicus megvetése a halálnak, szenvedésnek, semmibevé-
tele a külfénynek, kényelemnek, anyagi élvezetnek, szigorú köteles-

ségérzet, hajthatatlan szilárdság, a római „virtus,” mely szóban azonosítva vannak az erény és férfiaság fogalmai, e tulajdonok jellemezték a nagy férfit.

A közepkorban a becsület szeplőtlensége, az adott szónak szentültartása, merész bátorság, mely nemcsak daczolni tud a veszéllyel, de azt mint egy játéknak tekinti, a nőnem iránti gyöngédség és hódolatos udvariasság, a gyámoltalanok védelme a hatalmasok ellen: képezték a lovagias jellem eszményét, melyet azon korban is hihetőleg ritkábban mutatott fel az élet, mint a költészet.

A jelenkor nagy embereinek kiváló erénye a humanitás s ami ebből folyik, elismerése az emberi jogoknak mindenkiben, tekintet nélkül a születésre, társadalmi állásra, nemzetiségre, vallásra, méltanyosság, igazságérzet, türelem, buzgólkodás a szabadság és egyenlőség nagy elvei mellett.

Az egymástól annyira távol eső korszakokban uralkodott, hogy ne mondjam divatos erények, Teleki László jellemében egyesítve valának. Római lélek, minőt a köztársaság legszebb idejében találunk, mely magát s minden személyes érdeket teljes önmegtagadással a hazának rendeli; alálovagiaság, e szó legnemesebb értelmében és az egész emberiséget átölelő philanthropia, mely nála nem lágy érzelgőségnek, hanem erős meggyőződésnek, szilárd elveknek és mély igazságérzetnek volt kifolyása. Még hibái és tévedései is, mert halandó ember létére hibáktól és tévedésektől egészen ment ő sem lehet, ezen erényeknek olykor a túlságig felfokozásából eredtek.

Ilyennek ismertük Teleki Lászlót mindnyájan, kik hozzá közelebb állottunk, ilyen volt életében, ilyen még halálában is.

Halálának indokai, ha mások előtt rejtélyesek, előttem nem azok. Ismertem e nemes lélek küzdelmeit, melyek halálát megelőzték és okozták. Nem fogja tőlem kívánni senki, hogy revelációkkal álljak a közönség elé, de annyit mondhatok, hogy valaminthegész élete a hazafi-tetteknek hosszú láncsorát képezte, úgy halála is, legalább az ő hite szerint, hazafi-tett volt. Azt hitte ugyanis, vagy képzelte inkább, hogy a fennforgó körülmények közt, halála üdvösebb a hazára mint élete. Mikép sodortatott e gyászos illusio örvényébe, az vak fejtegetése nem ide tartozik. Ez volt Teleki Lászlónak legnagyobb tévedése és hibája, melyet szintén, mint előbb mondtam, csak erényeinek túlfeszítése szült. Ő nagy és nemes volt még tévedéseiben is.

Noha szándékom nincs ezúttal e gyászesetnek indokolásába bocsátkozni, mulaszthatatlan baráti kötelességemnek ismerem, oly ráfogatás ellen határozottan tiltakozni, mely elhunyt barátomnak jellemén, becsületén, emléken csorbát ejthetne. Az állítottatott ugyanis néhány külföldi lapban, és bámulatomra hazánkban is itt-ott hívőkre talált, hogy Teleki László szabadon bocsátatása alkalmával ígéretet tett, melyet utóbb politikai fellépésének modora és iránya által megszegvén, innen eredő magával meghasonlása miatt vetett véget életének. Ezt a történetekről biztos tudomásom alapján határozottan tagadom.

Ha nem volnának is hiteles adataim, ismervén Teleki Lászlót, mint öt hosszas barátságunk folytán megismerni alkalmam volt, hittel merném erősíteni, hogy ő szavát soha életében meg nem szegte, azt megszegni képes nem volt. De vannak adataim is melyeknek hitelességét e hír koholói sem vonhatják kétségbe.

Telekinek szabadonbocsáttatása három feltételhez kötöttet:

1-ör, hogy az osztrák monarchiából el ne távozzék, 2-or, hogy összeköttetéseit az osztrák kormány külföldi ellenségeivel félbeszakítsa, 3-or, hogy politikai működéstől ideig óráig tartózkodjék. Elfogadván a szabadon bocsáttatást, elfogadta az ahhoz kötött feltételeket is. Egyéb ígéretet nem is kívántak tőle. E tekintetben nem szükség elhunyt barátom szóbeli közleményei vagy leveleire hivatkoznom, de hivatkozom a bécsi hivatalos újságnak a tényt ekképen constatirozó közleményére.

Kiszabadulása után is Teleki László nem tekintette magát megkegyelmezett, amnestiált bűnösnek, hanem becsület szavára ideiglenesen szabadon bocsátott hadi vagy status-fogolynak; kész is lett volna első intéésre bármely perczben a börtönbe önként visszatérni, s az illetők előtt ez értelemben nyilatkozott is. Feltételes szabad lábra állítását nem félelemből fogadta el, melyet nem ismert, hanem azért, mert azt hitte: hogy e feltételek korlátai között is a haza ügyének inkább szolgálhat, mint börtönben.

Az általa elfogadott feltételeket halála órájáig hiven teljesítette. Az elsőre nézve semmi kétség nem lehet. A második feltételt sem szegte meg; ha nem tudnók is mindnyájan, kik őt közelebről ismertük, hogy szava őt erősebben kötötte a bilincsnél, kérdem, mi indoka lehetett volna azt megszegnie? Ő tisztában volt magával politikai elvei meggyőződése és céljaira nézve, bizott saját ítélőtehetségében, ismerte a bel- és külföldi viszonyokat s ennél fogva nem szorult senkinek utasítására. Habár a magánéletben szívesen hallgatta meg, sőt kérte is barátainak tanácsát, politikai téren önálló volt a makaesságig, nem hajlott másnak tanácsára, ha ez saját nézeteivel nem találkozott, és csak meggyőződésének és lelkiismeretének sugallatát követte.

Mi a harmadik feltételt illeti, az alkotmányos politikai működését megsemmisítő ideig óráig kifejezés értelmezését ő magának tartotta fen, s azt három hónap lefolyása után az országgyűlés megnyitásával lejártnak tekintette, de lejártnak tekintették azok is, kik e feltételt elébe szabták, mert az országgyűlés felsőházába királyi levél által meghívatott. Ha szabadságában állott, adott szavával nem ellenkezett, alkotmányos jogait a felsőházban gyakorolnia, miért nem a képviselőházban is, hova őt választóinak osztatlan bizodalma helyezte?

Vagy talán politikai fellépésének iránya és modora által szegte volna meg adott szavát? Mihelyt a politikai pálya előtte megnyílt, ő az alkotmányosság és törvény korlátai közt szabadon követhette azon irányt, csak is azt követhette becsülettel, melyet elvei és meggyőződése elébe szabtak. Ő soha senkinek nem ígérte, hogy elveiről és meg-

győzödéseiről, vágyairól és reményeiről lemond, oly ígéretet nem is kívánt tőle senki. Ő később lett volna évekig szívni a börtön dohos levegőjét, később száz halállal múlni ki, hogysem ily feltételre ráálljon. Bárminő lett volna tehát politikájának iránya, e tekintetben szöszegést nem követhetett el, mert ez iránt szavát nem adta.

De miben különbözött Telekinek és úgynevezett pártjának iránya a mérsékelt pártnak mondott képviselőkétől? Olvastuk utolsó beszéd-töredékét s ebben politikai programját. Fájdalom, harag és elkeseredés szól belőle, de utóvégre is a törvényes alaphoz ragaszkodik, e törvényes állapot helyreállítását követeli ő is, mint Deák Ferencz és társai. Én egyáltalában tagadom, hogy a magyar nemzetben s a képviselő házban pártok létezzenek. Hol a lényegre nézve, az alap és cél iránt köz az egyetértés és csak a forma és modor körül van némi különbség, ott lehetnek véleményárnyalatok, de pártok nincsenek. De a forma körüli véleménykülömbőség is csak onnan ered, hogy a képviselőház egyik fele még lehetőknek tartja az uralkodó hatalomnak törvényes útra térítését, holott a másik fél az eddigi tapasztalások után, e reményről végképen lemondott.

E tények egyszerű elsorolásával, úgy hiszem kétségtelenné tettem, hogy azon ráfogás, miszerint Teleki László szavát szegte volna meg, alacsony rágalom. Ezzel tartozom emlékének, becsületének, mely előtte becsesebb volt az életnél. Ajkai elnémultak örökre, karjai merevenek és tehetetlenek. Mig élt, mindenkinek, a ki becsületét bántotta, meg tudott felelni szóval, tollal, fegyverrel; most barátaira háramlik ezen szent kötelesség, kivált reám, kit különösen megbizott, hogy halála esetére, becsülete felett örködjem s azt, a mennyire tőlem kitelik, minden rágalomtól megóvjam. E megbizást szent végrendeletnek tekintem, melynek hű végrehajtója kívánok lenni.

És most Isten veled dicsőült barátom! Nyugodjál békével annyi hányattatás, annyi küzdelem, annyi szenvedés után! Mi, kik életben maradtunk, talán még nehéz küzdelmeket, vészteljes napokat várhatunk, de azért el nem csüggedünk. Példád tanít, ha magyarnak ezt tanulni kellene, a hazáért működni, a hazáért szenvedni, s ha kell a hazáért meg is halni. — Isten veled.